

УДК 94(100) "06/09"

О. О. ТОРТИКА

ХОЗАРО-ЄВРЕЙСЬКІ ДОКУМЕНТИ X СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ХАЗАРІЇ

Вивчено, класифіковано та піддано критиці джерела хозаро-єврейського походження з точки зору можливостей їх використання щодо реконструкції історії Хозарського каганату в цілому та історії Північно-Західної Хазарії, зокрема.

Ключові слова: документ, походження, автентичність, інформативність.

Изучены, классифицированы и подвергнуты критике источники хазаро-еврейского происхождения с точки зрения возможностей их использования в целях реконструкции истории Хазарского каганата в целом и истории Северо-Западной Хазарии, в частности.

Ключевые слова: документ, происхождение, аутентичность, информативность.

The sources of the khazar's-jewes origin's are investigated, classified and subjected to criticism from the point of view of opportunities their use with the purposes of reconstruction the history of Khazaria, as a whole, and history of Northwest Khazaria, in particular.

Key words: document, origin, authentic, information.

Стаття завершує цикл наукових праць, присвячених дослідженню джерельної бази з історії Північно-Західної Хазарії. У попередніх розвідках вивчені, класифіковані, проаналізовані з точки зору інформативності, достовірності та можливостей використання в межах зазначеної проблематики археологічні джерела [11]; письмові джерела об'єднані за принципом християнської релігійної належності їх авторів: візантійські, староруські, закавказькі та західноєвропейські [12]; арабо-перська середньовічна історична та географічна література [13].

Актуальність обраної теми у вивченні ранньосередньовічної історії Східної Європи, історії Хазарського каганату в цілому та історії Північно-Західної Хазарії, зокрема, полягає, по перше, в тому, що ця група джерел має походження від самих хозар або від середньовічних євреїв, які мешкали в Хозарському каганаті постійно чи тимчасово або мали на його території торговельні інтереси та були в його столиці Ітил, або знали про існування цієї держави, мали контакти з її мешканцями чи з мандрівниками, які проїжджали через каганат. Тобто ця група джерел мала б бути найціннішою та найінформативнішою щодо вивчення хозарської тематики. Втім певні ідейні особливості джерел хозаро-єврейського походження, їх релігійна та національна тенденційність та суб'єктивізм потребують від дослідника ретельної уваги, суто критичного підходу, основного на з'ясування походження того чи іншого джерела, причин його виникнення, світоглядної

та етнополітичної позиції автора, критики змісту кожного конкретного документа, його порівняння із іншими джерелами цієї групи та джерелами іншого ідейного спрямування (християнськими, мусульманськими). Саме така критика і є основною метою цієї наукової праці.

Слід відзначити, що джерела хозаро-єврейського походження менш численні, ніж арабо-перські. У цьому разі йдеться про чотири, в кращому разі п'ять документів, які датовані серединою — другою половиною X ст.: по-перше, це лист Кордовського сановника Хасдаї Ібн Шафрута хозарському цареві Йосипові; по-друге, відповідний лист Йосипа Хасдаї Ібн Шафруту, що зберігся у двох редакціях («короткої» і «широкої») [1; 4; 15, с. 125–155; 17, с. 37–46]; по-третє, лист анонімного єврея з Константинополя, що дістав в історіографії назву «Текст Шехтера» або «Кембриджський Документ» [2; 3; 4], по-четверте, так званий «Київський лист» і, нарешті, по-п'яте, «Таблиця народів», з книги «Іосиппон» [8, с. 36–40].

Перш за все на увагу заслуговує єврейсько-хозарське листування — це загальноприйнята в історичній науці умовна назва групи середньовічних письмових джерел (X в.), які свідчать про спроби дипломатичних контактів між сановником іспанських Омейядів — володарів Кордови, євреєм Хаздаї Ібн Шафрутом і двором останнього хозарського царя (іноді його називають каганом, що помилково) Йосипа.

Листування складається з трьох ключових документів: листа кордовського сановника Хаздаї Ібн Шафрута і двох варіантів відповіді на нього — короткої й великої редакції листа хозарського царя Йосипа.

Повідомлення про існування названих документів і про сам факт листування зафіксували ще середньовічні єврейські автори. Так, Іегуда Бен Барзілай (Барселонець) наприкінці XI ст. не тільки згадає про існування такого листування, але навіть цитує уривок відповіді хозарського царя Йосипа у своїй «Книзі про святкові часи» (*Sefer ha-Ittim*). Слід зазначити, що ці уривки збігаються за змістом із відомими з інших джерел «редакціями» листа Йосипа, що є одним зі свідчень автентичності останнього.

Очевидно, що середньовічних єврейських учених бентежив факт існування незалежної іудейської держави — Хозарського каганату. У період розпорошення серед інших народів Сходу та Заходу, мусульманських та християнських, постійних гонінь і принижень це лестило національному самолюбству, давало надію на можливий порятунок від страждань і найшвидше відтворення власної держави. Так, у XII ст. про єврейсько-хозарське листування згадують Іегуда Галеві у своїй «Хозарській книзі» й Авраам Ібн Дауд.

У 1577 р. в Константинополі єврейський учений Ісаак Акріш опублікував повний текст єврейсько-хозарського листування в книзі «Голос благовісника» (*Qol Mebasser*). У його виданні лист Йосипа надано в короткій редакції. Після цього листування перевидав у 1660 р. Іоганн Буксторф, який сумнівався в автентичності всіх названих документів і вважав їх пізньою середньовічною підробкою. Крім того, видання І. Буксторфа було перенасичено помилками й неточностями, які потім повторили численні видавці й інтерпретатори текстів листування.

У вітчизняній історичній науці до вивчення текстів листування одним з перших звернувся О. Я. Гаркаві, який надрукував у 1874 р. «Сказання єврейських письменників про хозар» [1]. Як відзначав ще П. К. Коковцов, у цьому перевиданні повторювалися практично всі недоліки й помилки видання І. Буксторфа.

Класичне видання тексту листування з перекладом і коментарями здійснив сам П. К. Коковцов у 1932 р. [4]. Дотепер це краще видання листування. Воно виконане на основі ретельного звірення тексту І. Акріша й видання І. Буксторфа. П. К. Коковцов використав також рукопис, що зберігається в Оксфордській університетській бібліотеці і відповідає за змістом текстам листа Хаздаї й короткій редакції листа Йосипа. На його думку, саме варіант тексту, наявний в оксфордському рукопису, мав стати основою друкованого видання І. Акріша в 1577 р.

Крім названих джерел, до змісту публікації П.К. Коковцова ввійшла так звана «велика редакція» відповіді Йосипа, виявлена О. Я. Гаркаві ще в 1874 р. в другому зібранні рукописів караїма Авраама Фірковича. Порівняння обох редакцій довело, що їх основою є спільний більш древній текст, від якого вони, ймовірно, і походять. Велика редакція листа Йосипа містить додаткові історичні й географічні подробиці і, на думку більшості дослідників, очевидно, у своїй основі ближче до тексту оригіналу, ніж його коротка редакція.

Ініціатор листування Хаздаї Ібн Шафрут, єврей за походженням, був фінансовим і дипломатичним радником при дворі іспанських Омейядів, спочатку Абд ал Рахмана III (912–961 рр.), а потім Хакама II (961–976 рр.). Хаздаї започаткував активне дипломатичне листування, як в інтересах своїх володарів, так і за власною ініціативою. Збереглося кілька його листів до дворів різних європейських можновладців. Агенти Хаздаї з пізнавальними, а можливо й розвідувальними цілями подорожували по території Франції, Німеччини, Італії, Угорщини, Чехії, Візантії.

Лист Хаздаї Ібн Шафрута до хозарського царя написав за дорученням дипломата його секретар, учений і поет Менахем Бен Сарук. Лист Хаздаї, окрім необхідних жанрових і дипломатичних елементів — обов'язкового акровірша, увічливих пояснень мети написання цього листа, звеличувань Йосипа, звеличувань свого государя, має й декілька фрагментів, що містять реальні відомості про східноєвропейські справи того часу.

Особливий інтерес викликає той факт, що Хаздаї, як свідчить текст листа, знав про Хозарію тільки по чутках, не мав відомостей про її точне географічне місцерозташування, впродовж тривалого часу й безуспішно намагався різними шляхами розпочати дипломатичні відносини із цією державою. Для Західної Європи X ст. локалізований у волго-донських степах Хозарський каганат був майже легендарною країною. З ним не було прямих торговельних і дипломатичних зв'язків, а фрагментарна інформація про нього надходила тільки від подорожуючих єврейських учених і торговців, що відвідували Східну Європу з метою участі в міжнародній транзитній торгівлі, вивозу звідти цінного хутра та рабів (ас-сакаліба). Деякі з них, як

це не дивно, дійсно бували в Хозарії і подорожували Волгою, Каспійським морем, Доном та Дніпром. Саме вони і підказали шлях, яким лист Хаздаї було доставлено в Итиль, до двору Йосипа.

Відповідь хозарського царя Йосипа Хаздаї Ібн Шафруту так само написав не сам Йосип, а якийсь письменний і вчений єврей, який виконував при його дворі обов'язки секретаря й дипломатичного радника. Варто також відзначити, що так звані «редакції» відповідей Йосипа, коротка і велика, є результатом діяльності середньовічних єврейських переписувачів і вчених, спочатку існувала тільки одна редакція листа, яка і стала основою для всіх відомих варіантів цього документа. Тут наведемо сумарну інформацію щодо Хозарії та хозар, яка міститься в обох редакціях відповіді Йосипа.

Після численних самовихвалень, елегій і вітань на адресу Хаздаї, Йосип розповідає про родовід хозар. З цього родоводу вони мають походження від біблійного Тогарми, отже, за загальноприйнятими в середньовіччі поглядами — це тюркомовний народ. Серед родинних з хозарами етносів названі авари, гузи, болгари та ін., що відповідає й сучасним науковим поглядам.

Дуже коротко Йосип розповідає про початковий період історії Хозарського каганату. Він пише про те, що хозари воювали із численними ворогами, серед яких головними були болгари (в-н-н-тр'и): «...У країні, в якій мешкаю я, жили до того в-н-н-тр'и. Наші пращури, хозари, воювали з ними. В-н-н-тр'и були чисельніші, їх було так багато, як піску в морі, але (вони) не могли встояти перед хозарами. Вони залишили свою країну і побігли, а ті переслідували їх, поки не наздогнали їх, на річці за ім'ям «Дуна». До цього дня вони розташовані на ріці «Дуна» й поблизу від Кустандіни, а хозари захопили їх країну до цього дня» [4, с. 92].

За даними Йосипа каганат займає значну територію півдня Східної Європи й частину Середньої Азії. У його межах є землі від Хорезма до Волги, від Волги до Дону й Дніпра, цареві підкоряються всі Північнокавказькі народи, увесь Крим, народи Поволжя, Волзька Булгарія, східнослов'янські племена. Для реконструкції історії Північно-Західної Хозарії найбільше значення мають такі уривки з єврейсько-хозарського листування: 1) з короткої редакції: «...із заходу мешкають 13 народів чисельних і могутніх, розташованих уздовж берега моря Кустантінії. Звідти границя повертає до півночі до великої ріки на ім'я Юз-г. Вони мешкають (тут) на відкритій місцевості, не захищеній мурами, і переходять усім степом, доходячи до границь (країни) Хін-діім» [4, с. 82–83]; 2) з великої редакції: «...усі, що мешкають у країні Касса, й усі (племена) Кіял, Т-к-т, Г-бул, до границі моря Кустандіни, упродовж двох місяців шляху, усі платять мені данину. Із заходу — Ш-р-кіл, С-м-к-р-ц, К-р-ц, Суг-рай, Алус, Л-м-б-т, Б-р-т-ніт, Алубіха, Кут, Манк-т, Бур-к, Ал-ма, Г-рузин. Це (місцевості) розташовані на березі моря Кустандіни, з заходу від нього. Звідти границя повертає на північ, (до країни) на ім'я Б-ц-ра. Вони розташовані біля ріки на ім'я Ва-г-з. Вони мешкають у відкритій місцевості, яка не має мурів. Вони кочують і розташовуються в степу, поки не доходять до межі (області) Х-г-ріім» [4, с. 101–102].

Слід зазначити, що відповідь Йосипа багато в чому тенденційна і спрямована на створення перебільшеного враження від величі і могутності Хозарії. На той час, коли писався лист, у 60-х рр. X ст. Хозарський каганат уже не був настільки значною й сильною державою. Реально Йосипові належала тільки територія його домену, розташована в степах між низов'ями Волги й Дону, в Північно-Західному Прикаспії і в районі сучасної Калмикії. Більшість народів і територій, названих Йосипом, алани, булгари, угри, печеніги, східнослов'янські племена, північнокавказькі племена та народи, міста Криму та ін., у цей час уже або аж ніяк не підкорялися Хозарії, або зберегли тільки номінальну залежність від каганату, що втрачав свою силу й політичний вплив з кожним роком [5, с. 39–53].

Дані єврейсько-хозарського листування мають безсумнівну цінність щодо вивчення історії Хозарського каганату та можна використовувати в позитивному науковому дослідженні з урахуванням зазначених вище критичних моментів. Вони доповнюються й підтверджуються іншими єврейськими середньовічними джерелами, значення яких щодо наукового опрацювання зазначеної теми — історії Північно-Західної Хозарії розглядалось спеціально в попередніх статтях: працями арабо-перських авторів, давньоруськими літописами, візантійськими історичними працями, західноєвропейськими (німецькими) латиномовними документами й хроніками.

Кембриджський Документ (Кембриджський Анонім, Текст Шехтера) був знайдений у сховищі рукописів бібліотеки Кембриджського університету на початку XX ст. Соломоном Шехтером і вперше опублікований у 1912 р. [16]. Потім це джерело вийшло друком під назвою «Уривок з листа невідомого хозарського єврея X ст.» або «Кембриджський документ» у 1932 р. із перекладом російською і коментарями П. К. Коковцова разом із власне єврейсько-хазарською перепискою. Нове видання документа за назвою Текст Шехтера було здійснено Н. Голбом і О. Прицаком у 1982 р. англійською мовою, російською він був опублікований в 1997 р. [2].

Кембриджський Документ є відповіддю на відомий лист Хасдаї Ібн Шафрута, незалежний у своєму змісті від обох редакцій листа Йосипа. Можливо, саме про цей документ писав наприкінці XI ст. Іегуда Бен Барзілай, котрий відзначав, що, крім відомої відповіді Йосипа, існує ще і лист, написаний у відповідь Хасдаї Ібн Шафруту якимось анонімним (звідси Кембриджський анонім) євреєм з Константинополя. У цьому листі, за даними Іегуди Бен Барзілая, йшлося про війни візантійців та інших народів із хозарами в часи правління царів Аарона та Йосипа і про акт іудейського прозелітизму хозар.

П. К. Коковцов сумнівався в тому, що Кембриджський Документ дійсно є автентичним джерелом X ст., убачав у ньому запозичення з відомої книги Йосиппон, що була створена, на його думку, не раніше 962 р., і на цій підставі вважав Кембриджський Документ пізнішою середньовічною підрубкою (XI ст.). Більшість радянських істориків поділяла точку зору П. К. Коковцова.

Утім, Д. М. Данлоп був прихильником думки про автентичність документа [15]. Автори останнього перевидання Н. Голб і О. Прицак так само

впевнені в автентичності Тексту Шехтера — Кембриджського Документа. Вони наводять переконливі докази того, що він дійсно був написаний тільки євреєм з Хозарії, особисто обізнаним з історичними та географічними умовами цієї держави, датується першою половиною X ст. і дійсно адресований Хасдаї ібн Шафруту.

Документ зберігся неповністю, для вивчення доступні два аркуші (чотири сторінки), текст обірваний і на початку, і наприкінці рукопису. На початку документа йдеться про те, що якісь євреї «наші пращури» бігли від переслідувань ідолопоклонників (імовірно персів) у Хозарію звідкілься зі сторони Вірменії. Ці люди були прийняті хозарами і поступово змішалися з ними та забули всі закони іудаїзму, окрім завіту обрізання й дотримання суботи. Один з цих євреїв пізніше завдяки своїм військовим здібностям висувався на роль хозарського воєначальника. Його дружина Сірах, дочка праведного єврея, схилила свого чоловіка до повернення в іудаїзм. Це обурило арабів і візантійців, вони надіслали своїх проповідників, і головний хозарський князь — цей самий єврей, влаштував іспит вір, що закінчився перемогою ізраїльських мудреців. Перемога в релігійному диспуті була підкріплена чудом. У деякій легендарній долині Тізул (Північно-західний Дагестан?) у печері були знайдені священні книги із законом Мойсея, що і привело до остаточного затвердження іудаїзму в Хозарії. Після цього євреї із Середньої Азії, Багдадського халіфату і Візантії почали переселятися до хозар. Єврейського ж князя, що прийняв іудаїзм і став царем хазар, звали Савриїл.

Далі розповідається про війни хазар з іншими народами та складні союзницькі відносини з аланами. Так, при царі Веніаміні алани були вірними союзниками хазар і допомогли перемогти численних супротивників. При Аароні, навпаки, алани напали на хозар, але були переможені останніми за допомогою тюрк-огузів.

Під час правління Йосипа візантійський імператор Роман Лакапін почав гоніння на іудеїв, у відповідь на це, згідно із Кембриджським Документом, Йосип «повалив множину необрізаних». Роман підмовив царя Русі, якогось Х-л-гу (ймовірно, Олега), напасти на хазарське місто С-м-к-рц (Тмутаракань). За це хазарський намісник і полководець Песах розгромив кілька візантійських міст, зокрема Херсонес, знищив їх населення і після тривалих переслідувань та сутічок переміг Х-л-гу. Після цього Песах примусив його йти проти колишнього союзника — Романа Лакапіна, але і там він зазнав поразки. Після цього Х-л-гу не витримав ганьби, побіг у Персію, де і загинув, а Русь підкорилася хозарам.

Наприкінці документа надаються відомості про географію Хозарії, про те, що столиця її — Казар (що суперечить іншим джерелам), а також, що через країну протікає ріка Ітіль (Волга). Показано, що між рубежами Хозарії і Константинополем морем 9 днів путі, а по суші 28 днів. Точно названі і народи, що воюють з хозарами: Асія (алани), Баб-ал-Аб-ваб (дербентці), Зібус (зіхи-адигі), турки (огузи) та ін.

Дані, що містяться в Кембриджському Документі, все більше привертають увагу дослідників. Особливий інтерес викликає повідомлення про

перші хвилі єврейського переселення на територію Хазарії. Зважаючи на повідомлення Кембриджського Документа, Н. Голб і О. Прицак дійшли висновку, що це переселення датується другою половиною VI ст., часом правління Хосрова I Ануширвана і дійсно пов'язане із релігійними переслідуваннями в Ірані. Цікава також і легенда про прийняття іудаїзму правлячою верхівкою хозарської держави. Тут наведена версія цієї легенди, що відображує своєрідну точку зору на цю подію хозарських євреїв, на відміну від офіційної версії царя Йосипа, представника хозарської правлячої верхівки, що прийняла іудаїзм. Так, у листі Йосипа першим прозелітом був хозарин Булан, а в Кембриджському Документі хозарський єврей Г(С)аврііл. За Кембриджським Документом євреї, які мешкали в Хазарії, мали тільки згадати забуті закони Мойсея, що зберігалися в печері, а у відповіді Йосипа Булан прийняв спочатку якусь спрощену версію іудаїзму, а тільки потім, через певний час, «син його синів» Обадія запровадив релігійні реформи і установив рівністичний іудаїзм у Хазарії.

Зазначення про війни і спілки із сусідніми племенами і народами: аланами, гузами та ін., вочевидь, відповідають історичним реаліям, хоча і з великими сумнівами датуються й інтерпретуються. Водночас повідомлення про підкорення Русі хозарам не відповідає історичній дійсності. У цьому разі йдеться тільки про поразку якогось вільного військового загону русів, який діяв на свій страх і ризик і ніяк не був пов'язаний із Києвом та його політикою. Лише в кочовій хозарській традиції в епічному перетворенні ця локальна поразка сприймалася як підкорення всього народу.

Підсумовуючи, слід зазначити: незважаючи на всі труднощі в трактуванні відомостей Кембриджського Документа, це джерело дійсно було складено в X ст. і містить певну автентичну інформацію з історії Східної Європи того часу. Його відомості доповнюють, а іноді уточнюють дані єврейсько-хозарського листування, у свою чергу підтверджуються повідомленнями арабо-перських авторів, давньоруського літопису, візантійських джерел та ін.

Документ, відомий в історіографії під назвою «Київський Лист», був знайдений Норманом Голбом у 1962 р. у Кембриджській університетській бібліотеці серед матеріалів, привезених у 1896 р. Соломоном Шехтером з генізи Каїрської (Фустат-Міср у середні віки) синагоги. Документ уперше вийшов друком з перекладом і коментарями Н. Голба й О. Прицака англійською мовою у 1982 р., російською — у 1997 р. [2].

Указаний документ заслуговує на увагу тому, що він, по-перше, є найдавнішим письмовим джерелом, написаним у Києві (датується X ст.). Крім того, «Київський Лист» — найбільш раннє свідчення існування єврейської (хозаро-єврейської) громади в Києві. «Лист» є рекомендацією київської єврейської громади, яка була надана її посланцеві, Мар Якову Бен Р. Ханукке для пред'явлення в інших єврейських громадах з метою збору грошей на виплату боргу кредиторам — чужоплемінникам.

Нині в історичній науці немає єдиної точки зору на названий документ. Немає й загальноприйнятого трактування його повідомлень. Так, Н. Голб і

О. Прицак, на підставі вивчення і аналізу змісту цього документа, дійшли висновку, що «... Київ управлявся хазарами до того, як був завойований руссю», і «... київський лист був написаний у той час, коли Київ ще управлявся хазарами» [2, с. 64].

Цитоване твердження має суттєві розбіжності із концепцією ранньосередньовічної історії Східної Європи, традиційно прийнятої у вітчизняній історичній науці. Цілеспрямовані критичні рецензії на дослідження О. Й. Прицака опубліковані О. А. Мельниковою і О. П. Толочко [6, с. 201–209; 9, с. 144–146]. Критичні зауваження містяться в працях А. П. Новосельцева, П. П. Толочко, В. Я. Петрухіна [7, с. 8; 10, с. 104–105]. Названі автори піддали критичному аналізу ті положення концепції О. Й. Прицака, що були пов'язані із твердженням про заснування Києва хазарами, про підпорядкування цього міста хозарам, про наявність у Києві хозарської адміністрації і про істотну роль Хозарського каганату в утворенні державності на Русі.

Нарешті, необхідно відзначити, що зі списком народів хозарського царя Йосипа частково збігається, а місцями доповнює його невеличкий фрагмент («Таблиця народів») із книги «Йосиппон» (друга половина X ст.): «...Тогарма складають десять родів, від них Козар, Пецінак, Алан, Кабніна, Турк, Буз, Занук, Угр, Талмац. Усі вони мешкають на півночі, а імена місцевостей їх — за їх іменами, і вони мешкають по річці Ітіль. Тільки Угр і Булгар и Пецінак мешкають на річці великій, на ім'я Дунабі, тобто Дунай... Тірас — це Русі... Русі мешкають на річці Києва, що впадає в море Гурган...» [8, с. 36–40].

Отже, незважаючи на певні сумніви й особисті думки окремих авторів з'ясовано, що всі перелічені в статті документи хозаро-єврейського або єврейського походження дійсно аутентичні, створені в другій половині X ст. та є носіями унікальної інформації з історії ранньосередньовічних народів Східної Європи, Хазарського каганату, Візантії та міжнародних відносин того часу. Деінде вони підтверджують, а місцями доповнюють відомості джерел іншого походження: візантійського, давньоруського, закавказького (грузинського, вірменського), німецького (латиномовного), арабо-перського. Зокрема, вони містять унікальну історико-географічну та геополітичну інформацію про сусідів хозар, їх васалів, союзників або ворогів, серед яких були болгары, алани, печеніги, угри, руси, тюрки-гузи тощо.

Утім, у змісті означених джерел спостерігається характерна диспропорція. Зазвичай їх автори більше уваги приділяли не стільки внутрішньому устрою Хозарського каганату або його міжнародному становищу, відносинам із сусідніми народами, племенами та державами, скільки факту іудаїзації хозарської соціальної верхівки. Наведені в короткій та великій редакціях листа Йосипа та в Кембриджському Документі варіанти прозелітської легенди відрізняються одна від одної та свідчать про напівміфічний характер цих відомостей. Ці дані не датовані і надають можливість лише приблизно встановити час цієї важливої події. Нині єдиною датованою згадкою про прийняття іудаїзму хазарами є розповідь Ал Мас'уді, який відносить цю акцію до періоду правління халіфа Харуна Ал Рашида [14, с. 490], тобто до кінця VIII — початку IX ст. Слід зазначити, що всі арабо-

перські автори, Ібн Русте, Ал Бекрі, Ал Балхі, Ал Істархі, Ібн Хаукал, Ал Мукаддасі й ін., указують на поширення іудаїзму лише серед представників соціальної верхівки каганату, його сповідували царі Хозарії та їх оточення. Інші мешканці столиці держави — міста Ітиля — були мусульманами та християнами, навіть хозарська гвардія — ларсії — сповідували іслам. Більшість же пересічного населення каганату, племена та народи, що входили до його складу, сповідували традиційні язичницькі культури і були далекі від біблійної концепції, тим більше, від равиністичного іудаїзму.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гаркави А. Я. *Сведения еврейских писателей о хазарах и хазарском царстве* / А. Я. Гаркави. — СПб., 1874. — С. 261–422.
2. Голб Н. *Хазарско-еврейские документы X века* / Н. Голб, О. Прицак; науч. ред., послеслов. и коммент. В. Я. Петрухина. — М.-Иерусалим: Гешарим, 1997. — 239 с.
3. Грушевский М. [Рецензия]: Ю.Д. Бруцкус. *Письмо хазарского еврея от X века. Новые материалы по истории Южной России времен Игоря*. — Берлин, 1924. — 46 с. // *М. Грушевский // Україна*. — 1928. — Кн. 2. — С. 133.
4. Коковцов П. К. *Еврейско-хазарская переписка X в.* / П. К. Коковцов. — Л.: Изд-во АН СССР, 1932. — 138 с.
5. *Константин Багрянородный. Об управлении империей* / под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. — М.: Наука, 1991. — 496 с.
6. Мельникова Е. А. *Историзация мифа или мифологизация истории? По поводу книги О. Прицака «Происхождение Руси* / Е. А. Мельникова // *История СССР*. — 1984. — №4 — С. 201–209.
7. Новосельцев А. П. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа* / А. П. Новосельцев. — М.: Наука, 1990. — 264 с.
8. Петрухин В. Я. *Начало этнокультурной истории Руси IX–XI вв.* / В. Я. Петрухин. — Смоленск-М.: Русич-Гнозис, 1995. — 320 с.
9. Толочко А. П. [Рецензия]: Н. Голб, О. Прицак. *Хазарские еврейские документы X в.* / А. П. Толочко // *Вопросы истории*. — 1987. — №12. — С. 144–146.
10. Толочко П. П. *Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси* / П. П. Толочко // *Славяне и Русь (в зарубежной историографии)*. — К., 1990. — С. 104–105.
11. Тортіка О. О. *Археологічні джерела та реконструкція історії Північно-Західної Хазарії: типологія і напрями використання* / О. О. Тортіка // *Вісник Харк. держ. акад. культури*. — Х.: ХДАК, 2008. — Вип. 23. — С. 46–56.
12. Тортіка О. О. *Середньовічні письмові джерела та реконструкція історії Північно-Західної Хазарії: джерела християнського походження* / О. О. Тортіка // *Вісник Харк. держ. акад. культури*. — Х.: ХДАК, 2009. — Вип. 24. — С. 12–19.
13. Тортіка О. О. *Арабо-перська середньовічна історична та географічна література як джерело реконструкції історії Північно-Західної Хазарії* / О. О. Тортіка // *Вісник Харк. держ. акад. культури*. — Х.: ХДАК, 2010. — Вип. 30. — С. 25–37.
14. Тортіка О. О. *Проблемные аспекты определения даты обращения хазарской знати в иудаизм (в связи с интерпретацией сведений о хазарской*

- мисии Константина Философа) / О. О. Тортіка // *Орієнтальні студії в Україні. До Ювілею А. В. Матвеевої; зб. наук. ст.* — К. : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2010. — С. 482–493.
15. Dunlop D. M. *The History of the Jewish Khazars* / D. M. Dunlop. — Princeton-New Jersey, 1954. — 293 p.
  16. Schechter S. *An Unknown Khazar Document* / S. Schechter // *The Jewish Quarterly Review*. — 1912/1913. — New Series. — V. 3. — № 2. — P. 191–219.
  17. Starkova C. *Les plus anciens manuscrits de la bible dans la collection de l'institut des etudes orientales de l'Academie d es sciences de L'URSS* / C. Starkova // *La paleographie hebraique medievale*. — Paris, 1972. — P. 37–46.
- Надійшла до редколегії 25.08.2011 р.